

Adela Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2011, 526 p., 14 planșe și 4 hărți.

Lucrarea de față, publicată în seria Monografiilor, reprezintă versiunea revizuită a tezei de doctorat a autoarei, prezentată, în 2005, la Universitatea București sub conducerea profesorului Al. Suceveanu, cel care semnează, de altfel, și prefața volumului (p. 11-12).

Subiectul lumii rurale romane în zona Dunării de Jos a mai fost atins în literatura de specialitate (Al. Suceveanu 1977, *Viața economică în Dobrogea romană*; M. Bărbulescu 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană*; V. H. Baumann 1983, *Ferma romană în Dobrogea*; Gerov 1988, *Landownership in Roman Thracia and Moesia* etc), toate aceste lucrări limitându-se însă la studiul antichităților romane din interiorul granițelor moderne ale României și Bulgariei (!), sau la anumite chestiuni punctuale! Cu monografia de față, prima de acest gen în literatura românească, aceste bariere au fost depășite, autoarea ocupându-se de mediul rural din două provincii învecinate, *Moesia Inferior* și *Thracia*, extrem de diferite, deși anterior cuceririi romane ele aparțineau unui spațiu unitar.

Structura lucrării este următoarea: Capitolul 1: *Moesia Inferior și Thracia*. Istorie politică și organizare administrativă p. 15-130, cu subcapitolele: 1. Peninsula balcanică înainte de cucerirea romană (cadru geografic, noțiunea de *Thracia*, istoria Traciei antice până în secolul al II-lea a. Chr, principalele populații din *Thracia*: denumire, teritoriu, istorie, *Thracia* până la cucerirea romană (caracteristici politice, sociale, economice și religioase), 2. *Thracia* în cadrul Imperiului Roman (cucerirea regiunii *Thracia* și istoria ei până la începutul secolului al IV-lea p. Chr), *Moesia Inferior, Thracia*), 3. Organizarea administrativ-teritorială a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia* (Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Moesia Inferior*, Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Thracia*); Capitolul 2: Structuri rurale, categorii sociale și tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia* p. 131-186, cu subcapitolele: 1. Structuri rurale în lumea romană (*canabae/kanabae, civitas, kome* (gr.), *emporion, locus/topos* (gr.) (obște), *oppidum,*

pagus, vicus, villa, varia), 2. Structuri rurale în *Moesia Inferior* (atestări epigrafice), 3. Structuri rurale în *Thracia* (atestări epigrafice), 4. Structuri rurale în *Moesia Inferior* și *Thracia* (atestări arheologice), 5. Structuri sociale și implicarea lor în exploatarea terenului agricol; Capitolul 3: Viața economică, spirituală și cotidiană în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia*; Concluzii (p. 211-216); rezumat în limba engleză (summary, p. 217-230); Anexe: I. Izvoare literare (p. 231-234), II. Catalog epigrafic (pentru fiecare provincie în parte, organizat alfabetic și prezentând pentru fiecare așezare urbană capitală de teritoriu inscripțiile privitoare la teritoriu, sat, villa, canabae, locus) (p. 235-292), III. Tabele (*Moesia Inferior* și *Thracia*) (p. 293-406), IV. Catalog arheologic, pe tipuri de structuri, pentru fiecare provincie în parte: vile, așezări rurale, varia (p. 407-274); Bibliografie (p. 475-512); Indici (p. 513-524); Lista ilustrațiilor în limba engleză (List of illustrations, p. 525); Lista prescurtărilor (p. 526); Planșe I-XIV și hărți 4, nenumerotate, adăugate la sfârșitul volumului.

Principala sursă de informații folosită de autoare este materialul epigrafic, la care se adaugă surse scrise și cercetări arheologice.

Capitolul I, *Moesia Inferior și Thracia istorie politică și organizare administrativă* debutează cu prezentarea cadrului geografic, fiind evidențiate trăsăturile reliefului, cursurilor de apă, a zonelor propice agriculturii. Este capitolul cel mai întins al lucrării, aici fiind expusă în detaliu istoria și organizarea celor două provincii. Capitolul este împărțit în mai multe subcapitole în care sunt pe rând examinate aspecte legate de istoria politică sau geografia istorică a zonei. Autoarea îmbină pasajele de prezentare cronologică a evenimentelor politico-militare care determină evoluția istorică a zonei cu cele de investigare aprofundată a surselor ce fac referire la populațiile din zonă, la modul de organizare al acestora etc. Analiza debutează cu definirea noțiunii de *Thracia*, printr-o prezentare cronologică a izvoarelor, din punct de vedere etnic, geografic și politic (p. 23 și următoarele), concluzia fiind aceea că din punct de vedere

politic se poate observa o prefigurare a organizării politico-administrative din epoca romană. Evenimentul major care marchează istoria zonei este colonizarea greacă (p. 24-25), coloniile fiind prezentate pe criteriul geografic și nu cronologic. Ulterior (p. 28 și următoarele), sunt enumerate principalele populații, elementele urmărite de autoare fiind denumirea, teritoriul ocupat de fiecare dintre acestea și istoria lor politică, atât cât este cunoscută pe baza informațiilor din sursele scrise. Cum va fi fost organizată regiunea *Thracia* în această perioadă este greu de spus. Autoarea se bazează în expunerea sa, în primul rând, pe informațiile mai complete furnizate de Xenophon, conform cărora se poate afirma existența mai multor structuri, ce se păstrează în linii mari până la cucerirea romană, denumite: *polis*, *horion*, *teihos*, *kome* (gr.) (p. 35-36). Ceea ce caracterizează raporturile dintre traci și greci în această epocă sunt relațiile de pace și prietenie; sunt identificate diferite paliere de influență reciprocă: tehnica de construcție a cetăților, înființarea de emporia (mai bine cunoscut și cercetat este *emporium Pystiros* p. 39-40), veleitățile de basilei ale dinaștilor locali etc. (p. 37-38). În momentul pătrunderii romanilor. *Thracia* este un spațiu fragmentat, locuit de o mulțime de clanuri și triburi, cu propriile identități și obiceiuri, cu puternice influențe grecești și slab urbanizată (p. 42-44). Paginile următoare sunt dedicate expunerii cronologice a evenimentelor politice și militare care duc la cucerirea *Thraciei*: confruntările cu diverse triburi, evenimentele petrecute în regatul *odrys*. O mențiune aparte trebuie făcută în ceea ce privește *ripa Thraciae*, un organism administrativ intermediar care există până la formarea *Moesiei Inferior* și a *Thraciei* (p. 50). Cei care vor definitiva organizarea politică și administrativă a zonei vor fi împărații Traian și Hadrian. În vremea lor vor fi stabilite granițele provinciei și vor dispărea strategiile (p. 54-56). O analiză minuțioasă a acestora, pe baza izvoarelor, încercând o analiză critică a acestora, deoarece transmit cifre mult diferite, este realizată de autoare câteva pagini mai jos, într-un subcapitol separat (p. 64-74). Reținem însă că strategiile vor fi preluate inițial de romani și integrate sistemului lor de organizare administrativă, dar vor fi pe rând eliminate prin fondarea de noi așezări (de multe ori în imediata

vecinătate a unora deja existente) în paralel cu redarea libertății orașelor grecești. După prezentarea *Thraciei* până la transformarea ei în provincie romană, autoarea întreprinde o analiză identică pentru *Moesia Inferior*. *Moesia versus Mysia?* Analiza ligvistică și de geografie istorică pe baza confruntării surselor reprezintă demersul pe care-l întreprinde autoarea în încercarea de a răspunde la întrebarea: ce reprezintă *Moesia*? Dar *Mysia*? este viitoarea provincie, o regiune geografică sau zona locuită de *moesi*? *Mysia* reprezintă provincia *Moesia* (p. 57-58). Formarea acesteia este datată în jurul anilor 1-4 d. Chr., cu mențiunea că este inițial mai aproape de *Thracia*, urmând ca zona de lângă Dunăre, *ripa*, să fie anexată ulterior, organizare desăvârșită în vremea lui Vespasian. Ulterior, vom asista la apariția a două provincii, *Superior* și *Inferior*. Ca și în cazul *Thraciei*, organizarea politico-administrativă și militară a provinciei este inițiată în timpul lui Traian și definitivată de către Hadrian (p. 62-64). Abia după acest moment, așa cum atestă și sursele scrise și epigrafice, putem vorbi despre apariția și organizarea de elemente specifice vieții rurale, mai exact odată cu domnia lui Antoninus Pius (p. 74).

După ampla prezentare a zonei ocupate de cele două provincii, de la primele mențiuni în surse și ajungând până la transformarea lor în provincii romane autoarea, trece la prezentarea centrelor urbane din *Moesia Inferior*, în ordinea alfabetică a denumirilor antice, evidențiind pentru fiecare în parte structurile din teritoriu, granițele acestuia și statutul juridic: *Abrittus*, *Aegysus*, *Appiaria*, *Argamum*, *Arubium*, *Ausdecensium*, *Axiopolis*, *Beroe*, *Callatis*, *Capidava*, *Carsium*, *Cius*, *Dianensium*, *Dimm*, *Dionysopolis*, *Durostorum*, *Halmyris*, *Histria*, *(L)ibida*, *Marcianopolis*, *Melta*, *Montana*, *Nicopolis ad Istrum*, *Nigrinianis-Candidiana*, *Novae*, *Noviodunum*, *Odessos*, *Oescus*, *Sacidava*, *Sucidava*, *Sexaginta Prista*, *Tomis*, *Transmarisca*, *Troesmis*, *Tropaeum Traiani* (p. 81-109).

Același demers, mult îngreunat datorită lipsei informațiilor, este realizat și pentru *Thracia*, nu înainte însă de a sublinia diferențele majore dintre cele două provincii: numărul foarte mic de centre de tip roman nu modifică structura generală a provinciei, Traian fiind

nevoit să fondeze cetăți după model grecesc (p. 111), adaptându-se astfel unei realități deja existente și încercând prin alte măsuri să atragă populația către acestea; în ordinea alfabetică a denumirilor antice sunt apoi prezentate cetățile: *Abdera*, *Ainos*, *Alepekonesos*, *Ancialos*, *Apollonia*, *Apri*, *Augusta Traiana*, *Bisanthe*, *Bizye*, *Byzantium*, *Coela*, *Deultum*, *Dikaia*, *Dyme*, *Elaious*, *Flaviopolis/Lysimacheia*, *Hadrianopolis*, *Imbros*, *Kabyle*, *Kallipolis*, *Madytos*, *Maroneia*, *Messembria pontică*, *Messembria egeeană*, *Nicopolis ad Nestum*, *Orthogorea*, *Pautalia*, *Perinthos*, *Philippopolis*, *Plotinopolis*, *Samothrace*, *Serdica*, *Sestos*, *Thasos*, *Topirus*, *Traianopolis* (p. 111-130).

O dată cu Capitolul II: *Structuri rurale, categorii sociale și tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior și Thracia* (p. 131-186), intrăm în subiectul propriu-zis al lucrării. Pentru început sunt enumerate trăsăturile generale ale structurilor rurale din lumea romană, prezentate în ordine alfabetică și nu în funcție de importanța lor: *canabae* (*kanabae*) – structuri apărute în preajma fortificațiilor, atestate exclusiv epigrafic, *civitas* – incluzând aici așezările indigene, *kome* – termen cu multiple sensuri care în epocă romană reprezintă traducerea fidelă a termenului de *vicus*, *emporion* – din punct de vedere etimologic termenul definește locul unde se face comerț; este o așezare cu statut propriu și cu puține atestări epigrafice, *locus/topos* (obște) reprezintă comunitățile autohtone pe care administrația romană nu le desființează, *oppidum* – în perioada Imperiului desemnează orice așezare cu aspect urban, *pagus* – unitatea administrativă cu teritoriu propriu și magistrați aleși anual, *vicus* – în perioada Imperiului definește două realități majore: un cartier al unui oraș sau un sat propriu-zis, o comunitate rurală pe teritoriul unui oraș, *villa* – în lumea romană desemnează o proprietate agricolă formată dintr-o locuință izolată și pământul aferent acesteia, *varia*: *burgus*, *pyrgos*, *castellum*, *mansio*, *phrourion/turris*.

Structurile rurale atestate epigrafic în Moesia Inferior (harta 2) sunt: sat, *villa*, *canabae*, *locus/topos* și *emporion*. Din analiza a 94 de documente reiese că cea mai des întâlnită structură este cea de tip sat (54 de cazuri, fiind atestate *vicus* – 43 sau *kome* – 11), urmată de

villa (19 atestări), *locus/topos* (6), *canabae* (5), *emporion* (3). Fiecare dintre aceste structuri beneficiază în anexele lucrării de câte un tabel separat. Atestările de *kome* în teritoriile orașelor grecești sunt în număr de 7 și de 4 în cele romane; doar termenul este grecesc căci documentele epigrafice atestă puternic și clar influența romană în modul de organizare, iar structura populației este grecească sau autohtonă (p. 141-143).

Pentru *vicus* sunt 20 atestări în teritoriile orașelor grecești și 19 cazuri pentru cele romane; pe baza inscripțiilor pot fi clasificate în 3 grupe: sat roman cu organizare quasi-municipală (condus de doi primari și doi casieri, cu nume de origine romană și populație formată din cetățeni romani – veterani sau civili); sat roman cu organizare simplă (conducerea era exercitată de un primar), sat autohton definit cu termen latin (între acestea și satele grecești nu se poate face nicio deosebire, un singur element pare a le diferenția, și anume, posibilitatea de recrutare a unor indivizi, inclusiv pentru gărzile pretoriene) (p. 143-149).

Villae-le sunt atestate în 19 cazuri pentru *Moesia Inferior*, pe baza inscripțiilor care-i menționează pe proprietari sau arendași, la acestea adăugându-se alte 12 *villae* documentate pe cale arheologică; se observă că sunt mult mai puține decât *vici*; marea majoritate sunt deținute de cetățeni romani, iar mari proprietari pot fi cele de la Madara și cele de lângă Montana (p. 149-151)

Pe cale epigrafică sunt cunoscute 5 *canabae*, dar este de presupus că numărul lor era mai mare; termenul de *canabae* definește deopotrivă structurile născute în jurul castrului legionare, cât și al celor auxiliare; există o diferențiere observabilă pe cale epigrafică, și anume: cele auxiliare sunt urmate de toponimul așezării adiacente și se poate presupune pentru ele o formă de administrare din partea militară, iar cele legionare sunt urmate de numele legiunii și par a avea un caracter urban (p. 151-153).

Locus/topos sunt structuri rurale definite fie prin conducător – *princeps loci* – 4 atestări, fie prin numele clanului – 2; ceea ce au comun este titlul de *princeps*; dacă în teritoriile orașelor grecești acestea au putut fi menținute și integrate administrativ din rațiuni economice, despre cele din teritoriile orașelor romane este mai greu de făcut precizări suplimentare. Ceea ce se știe

despre ele este că *princeps* primește cetățenia romană, își păstrează teritoriul, iar membrii comunității sunt integrați din punct de vedere social în categoria *dediticii*-lor (p. 153-155).

În categoria *incerta* au fost introduse 4 structuri: *Laikos Pyrgos*, *Giridava*, *Casianus*, *Perburidava/Buricodava* (p. 155).

Structurile rurale atestate epigrafic în *Thracia* (harta 3) sunt: sat, *villa*, *emporion* și *komarchia*. Au fost analizate 66 inscripții; în 69 de cazuri este atestat satul, din care 49 menționează *kome*, 20 fiind referiri la *vicus*; pentru *villa* avem 10 atestări, pentru *emporion* 4 și pentru *komarchia* 4.

Cele 20 de atestări pentru *vicus* se referă la soldați din teritoriul cetății *Philippopolis* înrolați în gărzile pretoriene. Un caz aparte analizat de autoare este cel al *vicus Agatopara* unde sunt atestați *cives usdicenses* (p. 156-157).

Inscripțiile care conțin termenul *kome* au în plus toponimul tracic. Doar câteva dintre ele dau informații ceva mai substanțiale pe baza cărora se poate spune că toate așezările poartă nume autohtone; onomastica este și ea preponderent tracică. Termenul definește o așezare rurală, mai multe structuri de acest tip formând o *komarchia*; populația aparține categoriei *peregrini*-lor, un număr destul de mare dintre ei dobândește cetățenia romană sau o moștenește (p. 157-160).

Atestările epigrafice pentru *villa* sunt în număr de 10, la care se adaugă alte 10 documentate cert pe cale arheologică; mai există alte 21 de puncte pentru care s-ar putea bănuia astfel de structuri, dar informațiile nu permit o catalogare certă a vestigiilor de aici (p. 160-162).

Emporion reprezintă o structură de sine stătătoare, cu organizare proprie, cu rezidenți și proprietari de loturi, care aveau ca ocupație de bază comerțul. Sunt 4 astfel de structuri atestate epigrafic. Ele provizionau teritoriul cetății în care se aflau și erau conduse prin oficialități ale orașului respectiv (p. 162-164).

În categoria *incerta*, în provincia *Thracia* au fost incluse structurile rurale de la: *Aquae calidae*, *Kisadza*, *Blaesianus*, anonimă în teritoriul cetății *Bizye*, *Geupasa*, *Mouserdes*, *Sekina*, *Gnkirisouans* (p. 164).

Structurile rurale din cele două provincii atestate arheologic (p. 165) sunt reprezentate pe harta 4; din acest punct de vedere, diferențierea

se poate face doar între așezările rurale și *villae*. Catalogul arheologic atașat acestui capitol cuprinde doar punctele în care s-au făcut cercetări arheologice, indiferent de natura lor: sistematice, preventive, de salvare sau sondaj, încercându-se conturarea unei imagini a acestui tip de structură.

Complexele de tip *villa* sunt de două categorii: ansambluri cu parte impozantă de locuit și anexe modeste, toate aparținând unui singur corp și ansambluri cu corpuri de clădiri dezvoltate în jurul unei curți interioare. Așezările rurale nu au fost cercetate integral, dar pot fi catalogate pe provincii. Astfel, în *Moesia Inferior* pot fi deosebite două categorii de așezări: cu locuințe de suprafață și cu bordeie; primei categorii ar putea să-i corespundă satele romane (*vici*), iar celei de-a doua așezările autohtone, indiferent de forma de organizare (p. 166-169). În *Thracia* este documentat un singur tip de așezare, cu locuințe de suprafață (p. 169-171).

Din punct de vedere al structurilor sociale implicate în exploatarea terenului agricol, se poate afirma, pe baza analizei inscripțiilor, că în *Moesia Inferior* peste 75% din populație este romană sau romanizată (p. 173). Ponderea populației romane și romanizate determină și ponderea unui anume tip de proprietate, aici *ager adsignatus* (p. 175). Epigrafic sunt atestați 102 veterani și 893 cetățeni romani dintr-un total de 1168 de persoane catalogate. Datele despre *peregrini* sunt puține și nu se pot face prea multe precizări despre ei, cu excepția faptului că dețineau proprietăți sub formă de *agri stipendiarii*.

În *Thracia* se constată un echilibru la nivelul populației între peregrini și cetățeni romani; în total avem 560 peregrini și 519 cetățeni romani, atestați epigrafic, echilibru reflectat și de ponderea tipurilor de proprietate: *ager stipendiarius* și *ager adsignatus*. Veterani se cunosc foarte puțini, doar 26, la care se adaugă cele 8 inscripții care menționează pretorienii și alți 21 de soldați documentați prin diverse epigrafe (p. 176-186).

În Capitolul III *Viața economică, spirituală și cotidiană în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior și Thracia*, autoarea realizează o expunere sintetică a principalelor trăsături ale economiei, vieții cotidiene și religioase în cele două provincii. La baza încheierilor la care

ajunge autoarea stau informațiile din sursele scrise și arheologice pe care le-a reunit în cataloagele și tabelele care alcătuiesc Anexele lucrării. În ceea ce privește economia, ramura principală era agricultura, alături de care se aflau creșterea animalelor, și mai puțin documentată activitatea meșteșugărească, pentru care există informații privind producția ceramică – vase și material tegular, prelucrarea pietrei, dar și extragerea și prelucrarea minereurilor de fier. Dovezi pentru comerțul la mare distanță au fost furnizate de descoperirile arheologice, în vreme ce un schimb pe baza surplusului obținut în gospodărie este de presupus a fi existat (p. 187-192).

Analiza vieții spirituale se face pe două direcții. Pe de o parte, sunt analizate statistic atestările diferitelor zeități, iar de partea cealaltă, sunt urmărite fenomenele de *interpretatio Romana* și sincretism religios. Divinitățile Pantheonului roman sunt cele mai numeroase în *Moesia Inferior*, în timp ce în *Thracia* ponderea o are panteonul grecesc, cu epite de rezonanță tracică și cu practici de influență romană (p. 193-204). Capitolul se încheie cu prezentarea unor aspecte legate de viața de zi cu zi din mediul rural roman. Autoarea reușește realizarea unor caracterizări, pentru fiecare structură rurală analizată, care merg dincolo de cifrele statisticilor anterior menționate (p. 205-210).

În capitolul de concluzii (p. 211-216) sunt prezentate extrem de sintetic rezultatele cercetării lumii rurale din *Moesia Inferior* și *Thracia*, bazate în cea mai mare parte pe informațiile oferite de materialul epigrafic.

Partea a doua a lucrării cuprinde catalogul epigrafic, al surselor și arheologic, precum și o serie de 14 tabele.

Parcursul lucrării Adelei Băltăc ne-a demonstrat că ne aflăm în fața unei cărți de referință bine concepută și prezentată din toate punctele de vedere. Ea realizează o adevărată o radiografie a lumii rurale romane din cele două provincii. Cu o documentație demnă de toată admirația și o bibliografie quasi-exhaustivă, lucrarea de față reprezintă un important instrument de lucru, aici regăsindu-se informații dintre cele mai utile, cum ar fi structura populației, funcții, demnități și divinități adorate în mediul rural, precum și detalii legate de tipologia și aspecte ale vieții cotidiene din lumea rurală. Corpul de documente epigrafice și arheologice este împărțit în cataloage și tabele având la bază criteriile tipologice, admirabil realizate. Pe parcursul lucrării maniera sintetică de expunere se îmbină cu discuția detaliată, fără însă a împieta asupra stilului clar de prezentare, ce asigură cititorului o lectură plăcută. Cu siguranță, cartea aceasta va trezi interesul istoricilor antichității romane, epigrafiștilor și arheologilor. Nu putem decât s-o felicităm pe autoare și să-i sugerăm publicarea cât mai rapidă a unei variate (eventual restrânse) a cărții într-o limbă de circulație internațională.

Adriana Panaite

Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan”, București; e-mail: apanaite@yahoo.com

Nicoleta Man, *Așezarea romană de la Cristești*, Bibliotheca Musei Marisiensis 3, Cluj-Napoca, 2011, 447 p. (text, ilustrație și rezumat în lb. engleză).

În ultima vreme, în peisajul istoriografic românesc au văzut lumina tiparului o serie de monografii de castre și așezări romane, cele mai multe dintre ele tipărite la Editura clujeană Mega (amintim aici doar câteva: *Castrul roman de la Feldioara*⁶; *Castrul roman de la Răcarî*;

*Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*⁸). Printre acestea se numără și lucrarea Nicoletei Man, *Așezarea romană de la Cristești*, asupra careia vom face aici câteva comentarii.

După cum se specifică în Cuvântul înainte (p. 7-10), semnat de Dumitru Protase, și în

⁶ Gudea 2008.

⁷ Bondoc, Gudea 2009.

⁸ Popovici, Varga 2010.